

Hlasistická sociológia národa¹

Robert Klobucký²

Sociologický ústav, SAV, Bratislava

Hlasists' Sociology of Nation. The article deals with the liberal youth movement „Hlasisti“ (Hlasists), associated with and named after the journal „Hlas“, at the turn of 19th and 20th centuries. The movement emergence and ideas were markedly influenced by the Czech philosopher and sociologist Tomáš G. Masaryk. Under his influence, Hlasists declared their affiliation to positivism, rationalism, evolutionism and scientism. Hlasists primarily attempted to modernise and emancipate Slovak nation, which was under threat of assimilation in the Hungarian empire. Hlasists' sociology fulfilled an instrumental function in Slovak national socio-political program. Hlasists sociological thought eclectically adopted sociological concepts developed by acclaimed foreign scholars, granting sociology the status of well-respected though not distinctively profiled scientific discipline. Hlasists sociology focused on social groups among which particular attention was paid to the nation and its formation. Hlasists adopted contemporary psychologising sociological concepts (later turning to voluntarist approach) in order to define on one hand Slovak nation against „the Others“ – Jewish and Hungarian nations, and on the other hand bringing closer together Slovak and Czech nations through highlighting their common features. Hlasists analysis of social structure of Slovak nation ascertained the inevitability to build a strong Slovak middle class. This could be accomplished through national economic development, which in Hlasists conception of agrarianism was to take place in Slovak countryside.

Sociológia 2006, Vol. 38 (No. 4: 327-352)

Key words: *Hlasists movement; modernization; history of Slovak sociology; nation; nationalism*

Úvod

Na prelome 19. a 20. storočia sa na Slovensku utvorilo intelektuálne hnutie, ktoré svojimi názormi v tomto prostredí výrazne ovplyvnilo vznik moderných empirických vied, ako je sociológia. Vznik hnutia inicioval český sociológ a filozof T. G. Masaryk, ktorý vymedzil i obsah časopisu Hlas, okolo ktorého sa mladá slovenská inteligencia združovala³.

V nasledujúcom texte sa chceme sústrediť na všetky relevantné aspekty hlasistického sociologického myslenia, pričom chceme klásť dôraz na hlasistickú sociológiu národa. Chceme sledovať hlasistické sociologické myslenie predovšetkým pred rokom 1918, teda v období, keď bolo Slovensko súčasťou Rakúsko-Uhorska a čelilo rastúcemu maďarizačnému tlaku. Táto oblasť začiatkov sloven-

ského sociologického myslenia je doteraz takmer nespracovaná a nesporne si zaslúži komplexné zhodnotenie.

K skúmaniu tejto ranej časti histórie slovenskej sociológie sme použili historizujúci metodologický prístup. Tento prístup sa vyznačuje najmä dôrazom na kontexty a na spoločenské prostredie, v ktorom sa sociologické myslenie formovalo⁴.

Hlasistická sociológia a jej predmet

Hlasisti popri propagácii iných moderných empirických vied vyzdvihovali i sociológiu. Nevypracovali však (podobne ako ich ideový vzor T. G. Masaryk) komplexný sociologický systém. Dobové sociologické myslenie sa v ich textoch odráža, ale ich odkazy na sociológiu sú viac-menej nesystematické a príležitostné⁵. Ich sociologické myslenie sa nezaoberalo hlbšími teoretickými ani metodologickými problémami. Hlasisti navyše ani nevstúpili do aktuálnej debaty o predmete či metódach sociológie. Ich preberanie sociologických konceptov možno označiť za eklektické, bez hlbšej analýzy epistemologických východísk sociológie ako pomerne novo sa presadzujúcej vedeckej disciplíny⁶. Napriek možným oprávneným výhradám k takémuto prístupu však hlasistický eklekticismus znamenal predovšetkým prekonávanie izolacionizmu a „otváranie okien do Európy“ (Bakoš, V., 1995, s. 105), bol úvodným iniciačným krokom k štúdiu moderných spoločenských vied a teórií.

Miloslav Petrussek (Petrusek, M., 1994, s. 215) v tejto súvislosti uvádza, že sociológia sa koncom 19. a začiatkom 20. storočia vyvíjala jednak ako stretávanie sa kontradiktórnych koncepcií, ktoré si vyhradzovali právo na reprezentovanie celej sociológie (veľké sociologické systémy založené zväčša na jednom faktore), ale tiež tu bol zrejmy i iný prístup: „...snaha chápať sociológiu ako kumulatívnu

⁴ Bližšie o tomto metodologickom prístupe pozri: Klobucký, R., 2005.

⁵ Andrej Kopčok, ktorý sa v svojom texte zaoberá slovenským filozofickým myslením na prelome 19. a 20. storočia, konštatuje: „...neraz vyvstáva otázka, či mnohé, čo aj v tomto texte možno honosne nazývame filozofiou alebo skromnejšie filozofickým myslením, nebolo vlastne iba tvorbou predpokladov pre filozofiu v pravom zmysle slova“. (Kopčok, A., 2001, s. 171) Toto konštatovanie možno analogicky vysloviť i v súvislosti s týmto textom a v ňom tematizovanou sociológiou či sociologickým myslením.

⁶ Hlasistický eklekticismus priznal i Anton Štefánek: „My hlasisti sme eklektici, to je pravda. Kdekoľvek sa môžeme dačo dobrého naučiť, upotrebíme vďačne. Dnes človek, ktorý chce byť skutočne vzdelaný, nemôže sa zaobiť bez cudzej literatúry.“ (Štefánek, A., 1903, s. 316) O eklektických znalostiach Antona Štefánka, najviac sociologizujúceho hlasistického autora, písal i Włodzimierz Winclawski. (Winclawski, W., 1991b) Konštatoval: „Viedenské univerzitné štúdiá Antona Štefánka v rokoch 1898-1906 ťažko možno nazývať systematickými a hlbokými.“ (s. 216) Uvádza tiež Štefánkov životopisný zápis z tohto obdobia: „...potácal som sa medzi Büchnerom, Machom, Heglom a Chamberlainom, gréckymi filozofmi, Kantom, Fichtom ... ako trst' vetrom sa klátiaca. U každého význačného filozofa som našiel názory a faktá, ktoré mňa presvedčovali, ale len na čas ... než som neprečítal diela nasledujúceho.“ (s. 216)

Za eklektikov označuje hlasistov i Alexander Hirner (Hirner, A., 1970, s. 245), ktorý z tohto faktu vyvodzuje zaujímavý záver, že svojím eklekticismom ušetrili neskoršiemu sociologickému mysleniu v Československu mnoho pracovnej energie, „...ktorú by bolo iste pohltilo nejedno experimentovanie na úseku redukcionizmu“. (s. 245-246) (Hirner tu má na mysli rozličné teórie jedného faktora, ktorými sa koncom 19. storočia sociológia snažila vysvetliť vývoj a fungovanie spoločnosti).

¹ Tento text vznikol v rámci grantového výskumného projektu VEGA č. 2/4093/04 Hlavné tendencie vývoja sociológie na Slovensku pred a po roku 1948.

² Adresa: Mgr. Robert Klobucký, PhD., Sociologický ústav SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava I, Slovenská republika. Tel.: +421-2-5296 4355, kl. 103, fax: +421-2-5296 1312, e-mail: robert.klobucky@savba.sk

³ Pozri Klobucký, R., 2001.

vedu, ktorá neustále zhŕňa a súčasne kriticky reviduje už dosiahnuté poznanie“ (s. 215) Práve takto cháпали sociológiu i hlasisti, ktorí sa vždy snažili predovšetkým o aplikovateľnosť a využiteľnosť poznania a nemali ambície vstúpiť do akademického diskurzu či sporov.

Parciálnym problémom je v tejto súvislosti tiež hlasistická znalosť sociologických klasikov. Hlasisti totiž v svojich dielach ako prví na Slovensku študovali a popularizovali sociologických klasikov ako Comt, Spencer, Durkheim, Marx, Gumpłowicz, Wundt, Tard či LeBon. Treba však povedať, že používanie týchto autorov sa v hlasistických textoch často obmedzovalo len na ilustrovanie daného problému. Inde sa však hlasisti snažili eklekticky preberať i jednotlivé koncepty uvedených autorov. Je zrejme, že diela uvedených sociologických autorov hlasistom sprostredkoval najmä T. G. Masaryk⁷.

Treba si však aj v tejto súvislosti uvedomovať dobový kontext vývoja sociológie. V Európe bola sociológia na prelome 19. a 20. storočia síce búrlivo sa rozvíjajúcou vedeckou disciplínou, ale ešte stále sa nemohla vyrovnáť zavedeným akademickým disciplinám⁸. Sociológia sa síce v tomto období stala módnou vedou⁹, ale jej inštitucionálne zázemie bolo v Európe (na rozdiel od USA) veľmi chabé. Sociológia ešte stále nebola pokladaná za plnohodnotnú akademickú disciplínu (znova: na rozdiel od USA), európski sociológovia sa najprv museli presadiť v iných, etablovaných akademických disciplinách (najmä vo filozofii, histórii, ekonómii či práve) a až potom boli uznávaní aj ako sociológovia. (Cuin, Ch-H., Gresle, F., 2004, s. 90) Ak tieto skutočnosti dáme do súvisu s reálnou spoločenskou situáciou na Slovensku koncom 19. a začiatkom 20. storočia, tak je logické, že hlasisti sa nielenže nepokúšali o akúkoľvek inštitucionalizáciu sociológie, ale sa za sociológov (azda s výnimkou Antona Štefánka) ani nepokladali. Sociológia síce u hlasistov vystupovala ako rešpektovaná veda, ale veda ešte disciplinárne nevyprofilovaná. Hlasisti sa na viacerých miestach odvolávali pri analyzovaní rozličných spoločenských javov na „sociologické zákony“, ale na druhej strane ich autonómnosť a prvotnosť oslabovali častým psychologizovaním či moralizovaním. Neujasnenosťou a disciplinárnou nevyhranenosťou sociolo-

gizovania sa teda hlasisti v podstate podobali súdobému spoločenskovednému mysleniu¹⁰.

Toto obdobie vývoja sociológie v Európe sa síce na jednej strane dá opísať ako obdobie iba začínajúcej inštitucionalizácie, ale na strane druhej práve v tomto období vzniklo veľmi veľa veľkých sociologických teórií, vytvoril sa súhrn poznania, ktorý dnes nazývame „klasická sociológia“. Jan Keller vo svojej monografii *Dějiny klasické sociologie* (Keller, J., 2004) dáva do súvisu vznik sociológie s historicky jedinečným prechodom od tradičnej k modernej spoločnosti. Táto téza veľmi výstižne platí i na realitu Slovenska a vystúpenie hlasistov. Keller ďalej svoju myšlienku rozvíja a konštatuje: „Svet, ktorý klasická sociológia konštruovala, mal začleniť individualitu uvoľnenú z tradičných štruktúr a väzieb do nového usporiadania, ktoré v zásade nebolo ničím iným ako pokusom o modernizáciu tradičných foriem sociálna. Klasická sociológia sa necháva výdatne inšpirovať tradičnými pomermi v snahe podržať i naďalej prioritu sociálneho pred čisto individuálnym... Dejiny klasickej sociológie sú dejinami úsilia o záchranu sociálna potom, čo sa jeho tradičné formy zrútili a prestali spoločnosť dostatočne spoľahlivo integrovať.“ (s. 14) Keller ďalej poukazuje na to, že klasická sociológia chcela nahradiť tradičnú formu začlenenia – stavovský systém, modernou formou – teda príslušnosťou k triede.

Túto základnú črtu „klasickej sociológie“ – hľadanie sociálna – možno sledovať v paradoxnej podobe i v hlasistickom hnutí. Hlasisti totiž stáli pred slovenskou spoločnosťou, ktorá vykazovala značné modernizačné deficity, čo v nej na jednej strane v prevažne vidiecko-agrárnom prostredí umožňovalo uchovávať pospolitostné a komunitné väzby, ale na druhej strane sa takáto spoločnosť borila s problémami hospodárskej efektivity a najmä málo rozvinutej národnej identity¹¹. Pospolitostné a komunitné väzby boli svojím spôsobom ochranou proti akejkolvek globálnej identite – teda na jednej strane ochranou pred maďarizáciou, ale na strane druhej nedovolili plne rozvinúť ani slovenskú národnú

¹⁰ Táto disciplinárna nevyprofilovanosť bola výrazná i vo vývoji susednej rakúskej sociológie. Leopold Rosenmayr (Rosenmayr, L., 1968, s. 2-3) uvádza špecifiká začiatkov rakúskej sociológie, ktoré sú veľmi podobné i slovenským špecifikám. 1 – Rakúska sociológia sa konštituovala pomerne neskoro – na prelome 19. a 20. storočia. 2 – Rakúska sociológia nemala výraznú osobnosť „zakladateľa“, ktorý by udával smer a vymedzil ju ako vedu. 3 – Začiatky sociológie boli veľmi výrazne ovplyvnené inými vedami. Zatiaľ čo sa Durkheim, Pareto, Max Weber alebo Georg Simmel pokúšali založiť samostatnú, teoreticky zdôvodnenú disciplínu, rakúski sociológovia sa nesústreďovali výlučne na sociológiu, ale pracovali i v ďalších príbuzných vedeckých disciplinách.

¹¹ Ferdinand Peroutka v svojom diele *Budování státu* opísal stav Slovenska krátko po roku 1918. (Peroutka, F., 1991, s. 130-137) Konštatoval: „Slovenský národ, ak ho pozorujeme ako celok, nevynikal vedomím o tom, že je národom.“ (s. 134) Peroutka uvádza i zaujímavé poznatky sčítacích komisárov, ktorí vykonávali na východnom Slovensku v roku 1919 sčítanie ľudu na popud ministerstva školstva, ktoré chcelo odhadnúť, koľko bude treba slovenských škôl. Jeden z komisárov takto opísal svoje dojmy: „S najväčšou dychtivosťou sme čakali na odpoveď na otázku o národnosti. „Ste Slovák?“ Nechápavý pohľad. Vo všetkých dedinách všade odpovedali: „Hutorim po slovensky i po maďarsky.“ „Nepýtam sa, ako hutorite. Ale či ste Slovák či Maďar.“ Tu bolo obyčajne dlhé vyjednávanie. Človek mal slovenské meno, deti hovorili po slovensky, tvár slovenská – a nevedel, či je Slovák či Maďar. ... Často znela strašná odpoveď: „A to šicko jedno! Keď bude dobre medzi Maďarmi, som Maďar, keď medzi Čechmi, som Slovák.“ Toto „šicko jedno“ počuli sme tak často a vo všetkých dedinách, že sa nám stalo takmer všeobhajujúcou charakteristikou východného Slovenska.“ (s. 135)

⁷ Porovnaj text Miloslava Petruska (Petrušek, M., 1993), kde je analyzovaný Masarykov vzťah k sociologickým klasikom. Zoznam Masarykom komentovaných klasikov je veľmi podobný zoznamu hlasistami spomínaných sociologických klasikov.

⁸ Charles-Henry Cuin a Francois Gresle (Cuin, Ch-H., Gresle, F., 2004) opisujú stav sociológie pred prvou svetovou vojnou takto: „Oblasť sociologická je totiž doteraz úplne zmiešaná s oblasťou sociálnou, každá diskusia o sociálnych faktoch je považovaná za metodologický diskurz (o týchto faktoch). Pokiaľ ide o tých, ktorí oblasť sociálnu a sociologickú nezmiešavajú, sú väčšinou toho názoru, že neexistujú sociologické zákony, ktoré by boli voči psychologickým zákonom prvotné. Nezabudnime, že pre obrovskú väčšinu dobových intelektuálov platí, že na ľudský čin sa treba pozeráť z individuálneho aspektu.“ (s. 90-91)

⁹ Charles-Henry Cuin a Francois Gresle (Cuin, Ch-H., Gresle, F., 2004, s. 76) citujú správu historika Henriho Hausera z roku 1903 o výučbe sociálnych vied vo Francúzsku: „Sociálne vedy sú veľmi v móde.... Sú čerešničkou na torte každého mondénneho zhromaždenia, všetkých rečníckych prejavov, všetkých novín. Kto nie je sociológom, nemôže byť duchaplný.“

identitu. Odpoveďami hlasistov na problémy meniacej sa spoločnosti bolo propagovanie modernizácie a pokus o tvorbu modernej národnej identity – teda harmonické a na vôli jednotlivca postavené začlenenie individuality do národa a zároveň v kontexte modernizácie paradoxná propagácia „vidieckych“ či populistických hodnôt a väzieb pospolitostného typu.

Propagácia modernizácie bola základnou črtou hlasistického hnutia. Slovenská spoločnosť bola v otázke hodnotenia modernizačných procesov rozdelená podobne ako aj inde vo svete na konzervatívcov, pre ktorých bolo „moderné individuum, ničím nebrzdené vo svojich osobných aspiráciách, rozkladným prvkom, ktorý ohrozuje priamo v základných prvkoch integritu spoločnosti“ (Keller, J., 2004, s. 20) a na druhej strane stála časť liberálov a socialistov, pre ktorých bola moderná spoločnosť predovšetkým šancou na oslobodenie individuality. K takémuto optimistickému chápaniu modernity možno zaradiť i hlasistov. Hlasistická modernizácia bola založená na intelektuálne zdôvodnenej možnosti zasahovať do spoločenských pomerov, meniť spoločnosť podľa politických programov či vízií. Sociológia mala v tomto kontexte slúžiť ako nástroj na poznávanie spoločnosti a na jej pretváranie a pokrok¹². Hlasistická modernizácia mala tiež predovšetkým inštrumentálnu funkciu – prvotným cieľom hlasistov bola záchrana slovenského národa pred asimiláciou v silnejúcom maďarizačnom tlaku. Hlasisti sa snažili národ integrovať práve i pomocou modernizačných procesov. Keďže národ chápali voluntaristicky (prvotná je vôľa patriť k národu), snažili sa presadzovaním svojich moderných myšlienok v hospodárstve či v politike (sem možno zaradiť okrem demokratizácie i koncept česko-slovenskej vzájomnosti) slovenský národ zatraktívniť pre dovedy s národom nevelmi identifikované vidiecke obyvateľstvo.

Toto obdobie bolo totiž z hľadiska utvárania národnej identity veľmi dôležité. Súviselo to predovšetkým so zrýchľujúcou sa modernizáciou slovenského vidieka (rozvoj priemyslu, tlače, železníc, školstva) a tým i rastúcou možnosťou jednotlivcov identifikovať sa nielen s lokálnymi identitami, ale aj s globálnou, národnou identitou. V tejto situácii však mohla čoraz efektívnejšie fungovať aj maďarizácia.

Hlasisti sa maďarizačnému tlaku snažili čeliť i propagáciou špecifických „národných“ hodnôt a spôsobu života. Tento koncept bol ovplyvnený súdobými psychologizujúcimi smermi v sociológii a autormi ako napríklad Gustave Le Bon, Ferdinand Tönnies či Wilhelm Wundt. Národné hodnoty boli pre hlasistov

¹² Włodzimierz Winclawski síce píše iba o Antonovi Štefánkovi, ale jeho myšlienka platí na všetkých hlasistov: „Bolo by prehnane tvrdiť, že sa Štefánek zaujímal o spoločensko-politické vedy, ako i sociológiu z úzko teoretického pohľadu. Nevenoval sa systematickým kritickým štúdiám, bol vzdialený vede aj akademickej sociológii. Spoločenské vedy a sociológiu chápal ako zbraň v politickom boji a ako prostriedok na poznanie (diagnostiku) reality s cieľom vypracovať programy spoločenských aktivít.“ (Winclawski, W., 1991b, s. 224)

zároveň ľudovými hodnotami, presnejšie hodnotami roľníckeho ľudu, ktorý bol dominantnou zložkou slovenského národa.

Ak sa však pokúsime analyticky hodnotiť hlasistickú snahu o sociologizovanie, narazíme na ich nedostatky ujasneného teoretického backgroundu, na problém, že z dobových textov sa dá len veľmi ťažko zrekonštruovať, s akou koncepciou sociológie chceli hlasisti vlastne pracovať. Hlasisti sa nikde nevenovali metareflexii sociológie, chceli ju skôr aplikovať na rozličné aktuálne spoločenské problémy. Napriek tomu sa však pokúsime naznačiť odpovede na základné otázky, ktoré by mali byť v súvislosti s identitou hlasistickej sociológie zodpovedané. Ide najmä o problém predmetu sociológie, jej metód a aplikačných rovín.

Predmetom hlasistickej sociológie boli sociálne skupiny. V najširšom slova zmysle to bola spoločnosť, ktorá bola často stotožňovaná s národom. Spoločnosť hlasisti ďalej členili na spoločenské vrstvy, ktoré sú k sebe viazané predovšetkým pocitom spolupatričnosti¹³. Sociabilita bola pre hlasistov základom skúmania nacionalizmu a národa a táto sociabilita sa v hlasistických textoch často vysvetľovala psychologicky či voluntaristicky. Hlasisti tiež venovali pozornosť Tönniesovej typológii spoločenských väzieb a i na jej základe stavali svoj program, ktorý bol orientovaný na slovenský vidiek so svojimi pospolitostnými väzbami. Tieto väzby podobne ako Tönnies chápali pozitívne a snažili sa ich v slovenskej spoločnosti zachovať.

Hlasisti sa však nezapojili do dobového diskurzu o tom, či sociológia má byť vedou o sociálnych faktoch (Durkheim), či má skúmať konkrétne formy sociálneho života (Simmel), prípadne či sa má snažiť porozumieť sociálnemu konaniu pomocou jeho interpretácie (Weber). Pre hlasistov bola sociológia vedou, ktorá sa za pomoci empirických faktov pokúša spoločnosti porozumieť a prípadne ju i pretvoriť. Na spoločnosť sa hlasisti snažili aplikovať Masarykovo realistické gnozeologické stanovisko.

Hlasisti teda o sociológii uvažovali ako o vede o združovaní sa ľudí a o skupinách (Fedor Houdek dokonca pre sociológiu zavádza slovenský pojem „spolkoslovie“). (Pozri Houdek, F., 1898)) Najmä v Štefánkovi uvažovaní o národe sa odráža sociologické myslenie rakúskeho sociológa Ludwiga Gumplowicza, stúpenca sociálneho darvinizmu, pre ktorého bola sociológia

¹³ Na tomto mieste treba tiež pripomenúť sľubujúcu poznámku Antona Štefánka, ktorú však vyslovil pravdepodobne až po roku 1939: „...Sociológ ... sa predovšetkým zaujíma, ako sa uplatňuje v tej ktorej spoločnosti sociabilita.“ (Štefánek, A., 1994, s. 41) Z hľadiska dobového kontextu je však zaujímavý rozsiahly článok Charlesa A Ellwooda, ktorý sa v roku 1907 v americkom sociologickom časopise zaoberal problémami a vymedzením súdobej sociológie. Jednou z prezentovaných dobových definícií sociológie je i tá, ktorá tvrdí, že „sociológia je veda o fenoménoch sociability“. (s. 301) (Ellwood, Ch. A., 1907)

predovšetkým vedou o sociálnych skupinách a od ktorého v neskoršom období Štefánek prevzal pojem „syngenéza“¹⁴.

Komplikovanejší a menej jednoznačný je vzťah hlasistov a predovšetkým Antona Štefánka k organicistickým teóriám. Pod vplyvom Spencera sa hlasisti prikláňali k organicizmu. (Pozri napr. Šrobár, V., 1898c) Anton Štefánek v texte *Kolektívna psychológia v službách národa* tvrdí, že spoločnosť „...je organizmom pozostávajúcím z tisícov a miliónov jednotlivých ľudí. Z toho vyplýva, že ľudská spoločnosť je skutočným organizmom, determinovaná zákonmi jednotlivcov.“ (Štefánek, A., 1907a, s. 152) Za základné znaky spoločnosti podobne biologickému organizmu Štefánek podobne ako Spencer pokladá: organický rast, evolúciu, diferenciáciu štruktúry, delbu práce a vzájomnú závislosť jednotlivých orgánov. Na rozdiel od biologického organizmu však spoločnosti chýba „sebapovedomie“. (s. 152) V neskoršom období sa však Štefánek prepracoval k odmietaniu hrubých analógií medzi biologickým organizmom a spoločnosťou a kritizoval najmä chápanie národa ako organizmu „sui generis“. Takéto stotožňovanie podľa Štefánka vedie k nebezpečnému uprednostňovaniu záujmov celku bez ohľadu na záujmy a práva jednotlivcov. (Pozri Štefánek, A., 1995, s. 199)

V hlasistickej koncepcii spoločnosti možno vidieť istý rozpor medzi liberálnym zdôrazňovaním autonómnosti individua a na druhej strane dôrazom na národný celok. Tento rozpor pramení z vplyvu Herberta Spencera na hlasistov. Hlasisti podobne ako Spencer uvažovali o spoločnosti ako o sociálnom organizme, ale na druhej strane tiež podobne ako Spencer (a tiež Masaryk) vyzdvihovali úlohu individua a individuálnej činnosti na zmenu v spoločnosti¹⁵.

¹⁴ Pre hlasistické vymedzenie sociológie je mimoriadne zaujímavý a zásadný článok Antona Štefánka *Kolektívna psychológia v službách národa* (Štefánek, A., 1907a), kde sa autor snaží sociológiu predstaviť ako vedu, ktorá pomôže objasniť a analyzovať slovenskú národnú existenciu a „nacionálnu myšlienku“. Štefánek sa tu chce zamerať predovšetkým na vznik spoločenských väzieb, ktoré sú podľa neho utvárané predovšetkým vôľou jednotlivcov. Upozorňuje na procesy utvárania sa „organických celkov“ (s. 154) a za hlavnú úlohu svojej generácie, ku ktorej má prispieť i sociológia, považuje pomoc pri národnom sebauvedovaní. (s. 340-341) Štefánek v tejto súvislosti cituje nielen Wundta a jeho koncepciu „duše národa“ (s. 151), ale najmä Spencera. Od Spencera preberá singularistické stanovisko, keď tvrdí, že „...spoločnosť je súhrn jednotiek, riadená duševným životom individuálnym...“ (s. 154) a že „...vlastnosti individua, jednotlivého človeka determinujú vlastnosti spoločnosti“ (s. 208), ale na druhej strane upozorňuje, že toto platí iba pre organické spoločnosti – teda spoločnosti, ktoré sú spojené pomocou rovnakého „...duševného alebo sociálneho, mravného, vedeckého, historického, národného alebo hospodárskeho života a záujmu“. (s. 154) Neorganické spoločnosti, v ktorých niet „organicky kolektívneho života“ (s. 154) a predovšetkým ich premenu na spoločnosti organické treba sledovať pomocou „kolektívnej psychológie“, čo je v Štefánkovom chápaní predovšetkým psychológia davu. Štefánek v tejto súvislosti pracoval so sociologickou koncepciou Gabriela Tarda, ktorá je založená na procesoch nápodoby a sugescie. (s. 212-214) Okrem toho pracoval i s ďalšími koncepciami psychológie davu, a to predovšetkým s myšlienkami Scipia Sigheleho. (s. 214-215)

Významným „leitmotívom“ Štefánkovho textu je dôraz na praktické využitie sociológie. Štefánek sám napísal, že chce vzbudiť záujem o tie časti vedeckého štúdia, „...ktoré sa v terajšom národnom živote v prospech náš vykoristiť dajú“. (s. 344) Preto sa v spomínanom texte zamerával práve na psychológiu davu a na sugestívnu silu vodcov národa, na „uvedňovanie národné“, ktoré je v podstate „kriesiením masy ľudu“. (s. 340-341) Veľkú úlohu tu má schopný rečník, vodca zhromaždenia, ktorý by mal poznať základy Štefánkov propagovanej psychológie davu a využívať jej poznatky a základné princípy v národnom boji. (s. 210)

¹⁵ Tak napríklad Anton Štefánek (Štefánek, A., 1907c, s. 113-115) uvažoval o národe ako o „sociologickom organizme“ a tvrdil, že „...spoločnosť, národ má úplné právo na každé svoje dieťa, môže žiadať od rodičov a učiteľov, aby pri výchove brali náležitý ohľad na celok, na potreby, túžby a ideály celku“. (s. 114) Na druhej strane však hlasistické hnutie programovo presadzovalo

Hlasisti však neprebrali od Spencera liberálny názor o potrebe nezasahovať do vývoja spoločnosti. Hlasisti chceli sociologické poznanie uplatňovať ako sociálni reformátori. Ich sociotechnické opatrenia (ako napr. zakladanie vzdelávacích spolkov, hospodárskych družstiev a pod.) boli však založené na individuálnej iniciatíve a z pochopiteľných dôvodov sa nedajú označiť za pokus o riadenie spoločnosti z nejakého mocensky privilegovaného centra. Nedajú sa tiež porovnávať so štátnymi zásahmi do spoločenského vývoja, ktoré boli hlavným terčom Spencerovej kritiky.

Hlasistami preberaný Spencerov evolucionizmus sa prejavil v ich dejinnom optimizme – boli totiž presvedčení o tom, že svet sa pod vplyvom modernizácie ubera správny smerom, že moderná spoločnosť predstavuje vyšší vývojový stupeň oproti minulým podobám sociálna. Aj keď preberali niektoré koncepty sociológov, ktorí tento optimistický postoj nemali (napr. Le Bon, Tönnies, Gumpłowicz), nepreberali zároveň aj ich celkový pesimistický pohľad na modernizáciu¹⁶.

Hlasistická sociológia bola ovplyvnená pozitivizmom a realizmom. Pre hlasistov sú sociologické zákony veľmi podobné prírodným zákonom (pozri napr.: Štefánek, A., 1907a, s. 152), na druhej strane však ostáva ich pozitivisticko-realistické myslenie často iba v opisnej rovine. Hlasisti sa teda síce hlásili k pozitivizmu a špecifickejšie k masarykovskému kritickému realizmu, ale v používaní metód sa vo svojom sociologizovaní obmedzili na priame pozorovanie, analýzu rozličných dokumentov a najmä na analýzu rôznych prebratých štatistík. Sami sa však nevenovali terénnemu výskumu a nevypracovali žiadnu adekvátnu metodológiu, za čo ich napríklad Alexander Hirner tvrdilo kritizoval. (Hirner, A., 1970, s. 242-246) Táto skutočnosť sa však dá najlepšie vysvetliť ani nie tak ich premyslenou metodologickou orientáciou a zaznávaním zberu údajov v teréne ako skôr ich praktickým postavením v spoločnosti. Nikto z hlasistov sa v tomto čase nevenoval profesionálne akademickej kariére a ich zamestnania im rozsiahlejšie koncipované terénne výskumy ani neumožňovali. Navyše ich novinárska činnosť, ktorá pre nich bola často hlavným zamestnaním, ich prirodzene orientovala predovšetkým na analýzu dokumentov či štatistík.

práva jednotlivcov a stavalo sa tak do opozície voči konzervatívcem. Prebralo tiež Spencerovu tézu o prvotnom význame individualizmu a individuálnej iniciatívy pre udržanie sociálnych väzieb. Túto tézu sa hlasisti snažili aplikovať aj na slovenskú spoločnosť, kde upozorňovali na úlohu každého jednotlivca v národnom boji a pracovali s voluntaristickou koncepciou národa – teda pre tvorbu národa bola pre nich kľúčová vôľa každého jednotlivca patriť k národu.

¹⁶ Jan Keller upozorňuje, že optimistické stanovisko z hľadiska filozofie dejín zastávali najčastejšie stúpenci evolucionizmu, ktorí tvorili v druhej polovici 19. storočia v spoločenskovednom myslení dominantný prúd. Zo sociologických veličín mal k tomuto stanovisku najbližšie Emil Durkheim. Keller ďalej pokračuje: „Filozoficky vychádza tento optimistický pohľad predovšetkým z prác Herberta Spencera a neskôr sa stáva implicitným základom modernizačných teórií.“ (Keller, J., 2004, s. 161)

Hlasistická sociológia sa dá charakterizovať i zo súdobej sociológie eklekticky preberaným psychologizmom¹⁷. Ide tu o koncepciu napodobňovania Gabriela Tarda (Štefánek, A., 1907c, s. 212), psychológiu davu Gustava Le Bona a Scipia Sigheleho (Štefánek, A., 1907c) a tiež o psychológiu národov, ktorá sa presadzovala v Nemecku v druhej polovici 19. storočia a jej významným predstaviteľom bol Wilhelm Wundt¹⁸.

Hlasisti svoju sociológiu spájali tiež s ekonómiou, teda v dobovej reči s národohospodárstvom. Napríklad Fedor Houdek (Houdek, F., 1898) tvrdil, že: „Národné hospodárstvo je osobitnou vedou; veľmi úzko súvisí s mravoukou a právom, je čiastkou tzv. sociológie čili spolkoslovnia.“ (s. 53) V tejto súvislosti treba tiež upozorniť na ideový kontext, v ktorom hlasisti rozvíjali svoju sociológiu. Veľmi výrazný je u hlasistov vplyv nemeckej sociológie, kde je v tomto období sociológia často zmiešavaná s „národnou ekonómiou“¹⁹.

Sociológia národa

Ako sme už spomenuli, predmetom hlasistickej sociológie boli sociálne skupiny. Tomu zodpovedá i skutočnosť, že hlasisti málokedy používali pojem „spoločnosť“, oveľa častejšie bola pre nich predmetom analýzy špecifická skupina – národ. Tento zásadný terminologický problém hlasistickej makrosociológie sa pokúsime analyzovať v spoločenskom a intelektuálnom kontexte sledovaného obdobia.

Immanuel Wallerstein (Wallerstein, I., 1984, s. 104-106) upozornil na to, že bez oddelenia štátu a spoločnosti by v 19. storočí nevznikli, tak ako ich poznáme, sociálne hnutia, ako i sociálne vedy. Sociálne hnutia i sociálne vedy objavovali skrytú spoločnosť, ktorú štátne štatistiky a politiky obchádzali. Rozpor, ktorý sa čoskoro začal medzi spoločnosťou a štátom objavovať, sa snažil prekonať

¹⁷ Zaujímavým aspektom hlasistického psychologizmu je tiež jeho podobnosť s psychologizujúcimi teóriami v súdobej americkej sociológii, ktorú hlasisti pravdepodobne nepoznali. Výnimkou tu môže byť dielo Lestera Warda, ktorého v Rakúsko-Uhorsku propagoval Ludwig Gumpowicz (Gumpowicz, L., 1905) a jeho dielo konvenovalo i T. G. Masarykovi. (Pozri Musil, J., 1993) Podobnosť hlasistickej sociológie s koncepciou Lestera Warda sa prejavovala predovšetkým v dôraze na praktické dosahy sociológie. Ward, ktorý zaviedol pojem „ameliorácia“, čo malo byť vedomé vylepšovanie spoločnosti pomocou vedeckého poznania, je hlasistom blízky práve svojím sociálnym reformatorstvom. Ward v svojej koncepcii preferoval organizovanie jednotlivcov do racionálne konajúcich organizácií. Hlasisti sa na mnohých miestach vyjadrujú podobne. (Pozri napr.: Houdek, F., 1900b, s. 195, Šrobár, V., 1898d, s. 195, Hodža, M., 1904a, s. 323)

¹⁸ Wundt je autorom monumentálneho, viac ako tritisícstranového diela *Elementy psychologie národov*, ktoré bolo publikované v rokoch 1900-1909. Štefánek prebral od Wundta pojem „duša národa“. (Štefánek, A., 1907a, s. 151) Pojem „duša národa“ však Štefánek a tiež Šrobár preberali aj od Gustava Le Bona. Tak napríklad Šrobár (Šrobár, V., 1898d, s. 193) cituje Le Bonov český preklad knihy *Psychologické zákony vývoje národů*. (Le Bon, G., 1898)

¹⁹ Vzťahom medzi hospodárskou politikou a národnou mocou sa v tomto období zaoberali poprední nemeckí ekonómovia (sú niekedy označovaní za „katedrových socialistov“) W. Roscher a G. Schmoller. Max Weber v roku 1895 pri svojom menovaní za profesora ekonómie na univerzite vo Freiburgu prehlásil, že „veda o národnej hospodárskej politike je vedou politickou“ (Burrow, J., W., 2003, s. 142) a presadzoval tiež v tomto období spojenectvo medzi ekonomickou a sociálnou vedou v *Spolku pre sociálnu vedu*. Ešte v roku 1903 Max Weber, ale i ďalší významný nemecký sociológ Werner Sombart prednášali nie sociológiu ale „národnú ekonómiu“. (Cuin, Ch. H., Gresle, F., 2004, s. 70)

nacionalizmus, ktorý sa snažil zjednotiť hranice štátu a spoločnosti. Takto vlastne začali spoločenské vedy (a predovšetkým sociológia) skúmať spoločnosť konkrétneho štátu. Základným analytickým rámcom skúmania sa teda síce stala spoločnosť (so svojou kultúrou, ekonomikou či trhom), ale táto spoločnosť bola obvykle vymedzená štátom²⁰. Výnimku medzi sociálnymi vedami tvorila antropológia, ktorá sa obvykle zaoberala prípadmi, keď predmetom skúmania bola iná entita ako spoločnosť (napríklad kmeň či ľud). Treba však dodať, že antropológia sa predovšetkým orientovala na skúmanie z hľadiska Európy periférnych oblastí sveta. Wallerstein upozorňuje na to, že ďalšou výnimkou medzi spoločenskými vedami bola história, a to predovšetkým história stredoeurópskych národov, ktoré nemali vlastný štát. V týchto prípadoch sa základnou analytickou jednotkou stal národ, ktorého existenciu obhajovali najrozličnejšie národné hnutia.

V tejto súvislosti však treba upozorniť i na možné terminologické nejasnosti. Pojem „národ“ má totiž iný význam v angličtine, francúzštine a iný v nemčine a v ďalších stredo- a východoeurópskych jazykoch. V angličtine a francúzštine sa termín národ používa na označenie obyvateľov jedného štátu. Vo francúzštine sa k tejto charakteristike navyše pripája i jazykový aspekt. Vo všeobecnosti však možno povedať, že v anglofónnej oblasti je termín národ (nation) často synonymom termínu štát (state). V nemčine a tiež vo väčšine stredo – a východoeurópskych jazykoch má termín národ skôr etnické, kultúrne, jazykové a historické konotácie. Je preto pochopiteľné, že ak v súvislosti s hlasistami hovoríme o sociológii národa²¹, tak v anglickej, americkej či francúzskej sociológii sa tým skôr chápe sociológia etnicity.

Význam skúmania národa či rôznych etník vystupoval do popredia práve v takej mnohonárodnostnej ríši, akou bolo Rakúsko-Uhorsko na prelome 19. a 20. storočia. Po rakúsko – uhorskom vyrovaní (1867) sa národné hnutia výrazne prejavovali u slovanských národov ríše. Časť maďarských politikov sa tiež usilovala o výraznejšiu secesiu od Rakúska. Situácia bola navyše komplikovaná i prakticky neexistujúcou všeobecnou štátnou ideou, ktorá by národy Rakúsko –

²⁰ Na takéto (podľa neho nesprávne) stotožňovanie spoločnosti so štátom (v angličtine „nation“, ale „nation“ tu znamená obyvateľstvo politicky organizované nezávislou vládou, bez etnických konotácií) upozornil už v roku 1907 Charles A. Elwood. (Ellwood, Ch. A., 1907, s. 304)

²¹ Na druhej strane však treba upozorniť na paradox, že v nami sledovanom období je ešte veľmi diskutabilné hovoriť o slovenskom národe, ak pojem národ chápeme podobne ako napríklad Miroslav Hroch. Ten uvádza pre národ tri základné charakteristiky (Hroch, M., 1999, s. 10 – 11): 1. Vysoký stupeň komunikácie, ktorá je nasmerovaná dovnútra skupiny; 2. Istá podoba „kolektívnej pamäti“, povedomia o spoločnej minulosti; 3. Koncept rovnosti všetkých príslušníkov národa ako členov občianskej spoločnosti.

Je zrejmé, že na Slovensku na prelome 19. a 20. storočia sa dá iba veľmi ťažko hovoriť o vysokej vnútrogrupinovej komunikácii či o občianskej spoločnosti. Hroch pritom považuje práve svoju tretiu charakteristiku za najdôležitejšiu. Najpresnejšie by teda bolo konštatovanie, že v nami sledovanom období slovenský národ iba vznikol a jeho ďalšia existencia ešte vôbec nebola istá. I preto bolo v tomto období skúmanie vznikajúceho slovenského národa výsostne aktuálnou témou.

Uhorská spájala^{22,23}. Sociológia sa tak v tomto geografickom priestore už od svojich začiatkov venovala otázkam národa a etnicity a konfliktom etnických či národných skupín. Dvaja významní rakúski sociológovia tohto obdobia – Ludwig Gumplowicz a Gustav Ratzenhofer – boli predstaviteľmi práve konfliktualistickej sociológie.

Je však pravdou, že svetová klasická sociológia sa takmer nikdy primárne nezaoberala problémom národa. Na toto upozorňuje i Włodimierz Winclawski (Winclawski, W., 1991a, s. 179), ktorý ale zároveň cituje Jerziho Szackeho (Szacki, J., 1986), že výnimkou je práve sociologický systém Ludwiga Gumplowicza. Dôraz na spoločenské skupiny, ich vývoj, vznik a zánik a faktory, ktoré vplývajú na tento vývoj – to sú všetko témy, ktoré rozpracoval Gumplowicz, ale odrážajú sa i v sociologickom diele Antona Štefánka, pravda, predovšetkým v jeho koncepciách národa, nacionality a syngenézy slovenského a českého národa, ktoré napísal po roku 1918²⁴.

Hlasistov možno považovať za špecifický prúd národného hnutia. Práve kvôli dôslednému odlišeniu od uhorskej spoločnosti (ktorá zahŕňala tak etnických Maďarov, ako i ostatné národy a bola zastrešená štátom) používali hlasisti v svojom sociologizovaní predovšetkým pojem národ. Národná otázka bola dominantnou intelektuálnou témou prelomu 19. a 20. storočia na Slovensku. Národ bol najfrekvencovanejším objektom záujmu i pre hlasistov. Národná otázka sa dokonca pre hlasistov stala súčasťou predmetu sociológie, presnejšie povedané, problémom nacionality sa pri svojom sociologizovaní hlasisti zaoberali najviac. Na rozdiel od dovtedajšieho myslenia chceli národ definovať a analyzovať pomocou modernej empirickej vedy – sociológie. Národ chápali i definovali v slovenskom kontexte inovatívne a odlišne. Namiesto preferovania historického objasňovania starobylosti slovenského národa sa zamerali na jeho prítomnosť, ktorú chceli skúmať i za pomoci sociológie.

Hlasistická koncepcia národa nesie výrazné znaky sociologického uvažovania. I preto možno hlasistov označiť i za zakladateľov sociológie národa na Slovensku.

²² Túto situáciu opisuje vo svojom románe *Muž bez vlastnosti* i Robert Musil: „...Kakánia (ironické označenie Rakúsko – Uhorska – c. a k. monarchie – pozn. R. K.) bola v súčasnom úseku vývoja prvou krajinou, ktorej Boh zobrať kredit, radosť zo života, vieru v seba samu a schopnosť všetkých kultúrnych štátov šíriť užitočnú ilúziu, že majú nejakú úlohu... Keď Boh zobrať Kakánii úver, urobil to zvláštne, že odhalil problémy kultúry celým národom. Sedeli tam vo svojej pôde ako baktérie a nerobili si starosti o to, či je nebo poriadne guľaté, alebo podobné veci, ale naraz im začalo byť úzko. Človek obyčajne nevie, že musí veriť, že je niečím viac, aby mohol byť tým, čím je, ale určite to nejako nad sebou a okolo seba cíti a občas mu to náhle môže chýbať. Potom mu chýba niečo imaginárne.“ (Musil, R., 1980, s. 477-478)

²³ To, ako píše rakúsky sociológ Emil Brix, malo svoje dôsledky: „...estetizáciu každodennosti a umenie Jugendstil, intenzívne zaoberanie sa konceptom „ja“ v umení i vo vede, ale tiež hľadanie bezizložnej – u Gumplowicza naturalistickej – skutočnosti.“ (Brix, E., 1986, s. 11)

²⁴ Porovnaniu sociologických koncepcií Ludwiga Gumplowicza a Antona Štefánka sa venuje W. Winclawski. (Winclawski, W., 1991, s. 179-184) Konštatuje, že rovnako Gumplowicz, ako aj Štefánek uvažujú o sociológii ako o vede, ktorá sa zaoberá spoločenskými skupinami. Štefánek však v neskoršom období (po r. 1918) kládol v svojej sociológii väčší dôraz na procesy „syngenézy“ a oveľa menej u neho vystupoval boj, ktorý bol tiež základnou kategóriou Gumplowiczovho sociologického systému.

Hlasisti chápali národ mnohodimenzionálne. Národ pre nich bol superskupinou a snažili sa empirickým skúmaním objasniť všetky jeho charakteristiky. Venovali sa problematike formovania národa, problematike spolunažívania národov, sociálnej a etnickej štruktúre, ako i ekonomickým otázkam v kontexte národa.

Problematika utvárania národa

Problematiku utvárania národa chceli hlasisti riešiť predovšetkým pomocou svojej voluntaristickej koncepcie národa, ktorá kládla dôraz na vôľu jednotlivca patriť k národu. Takáto vôľa sa dala ovplyvniť predovšetkým drobnou prácou, ktorá mala postupne vytvárať spoločné slovenské povedomie širokého ľudu. V tejto koncepcii bol zároveň obsiahnutý hlasistický dôraz na demokraciu a na politické a historické utváranie národa.

Najvýraznejšou hlasistickou osobnosťou, ktorá sa zaoberala problematikou národa, bol Anton Štefánek²⁵. Štefánek sa v začiatkoch svojho uvažovania o národe prikláňal k psychologizujúcim koncepciám. V článku *Kolektívna psychológia v službách národa* definoval národ sociologicky a pracoval s pojmom „duša národa“. Duša národa sú podľa neho „spoločné ideály a túžby: totalita spoločnej vôle... Duša spoločnosti čo kolektívny výraz istej skupiny ľudskej, je vedecky skoro všeobecne uznaná a práve táto teória je najlepším podkladom modernej sociológie.“ (s. 151-152) Štefánek konštatoval, že aj v slovenskom národe existuje určite nejaký „spoločný duch“, ktorý zapríčinil, že slovenský národ prežil 1000 rokov aj vo veľmi zložitých podmienkach. To, že sa slovenský národ nerozpadol, pripisuje dosiaľ neznámym sociologickým zákonom a pomerom. „Totalitu týchto sociologických noriem môžeme pomenovať dušou nášho národa, ktorú nateraz ovšem len cítíme, dakedy v budúcnosti snád i poznať dopodrobna budeme. Ten smrteľník, ktorému sa podarí vypátrať sociologické podmienky nášho života, ten zaiste vykoná veľkú prácu. História národa, antropogeografia, etnológia a nateraz ešte málo známe zákony rasovej húževnatosti atď. nás povedú akiste ku správnej analýze našej národnej existencie, našej nacionálnej myšlienky.“ (s. 152) Z tejto Štefánkovej definície je možné dedukovať vplyv francúzskeho sociológa Gustava Le Bona²⁶.

²⁵ Štefánkovu koncepciu sociológie národa tematizujú viacerí autori (napríklad Winclawski, W., 1991a, Štefánek, B., 1977, Bakoš, V., 1997), ktorí sa ale prevažne venujú Štefánkovým dielam napísaným po roku 1918. Už začiatky Štefánkovej sociologizovania sú však späté s problematikou národa. Možno súhlasiť s myšlienkou W. Winclavského, že Štefánek si bol plne vedomý „spoločenskej úlohy idey, hlavne idey národa v spoločenskom vedomí pre samourčenie danej etnickej skupiny. Z toho, ako usudzoval, vyplýva samozrejmy zámer, že pre formovanie procesov tvorenia sa nového demokratického slovenského národa, národa ponáhľajúceho sa za Európou, treba ľudom osvetliť, čím je národ a v čom spočívajú jeho tvorivé možnosti.“ (Winclawski, W., 1991b, s. 224)

²⁶ Le Bonova práca *Duše davů* vyšla v českom preklade v roku 1897 a sám Štefánek sa v svojich pamätiach vyjadril: „Pokúsil som sa upozorniť inteligenciu slovenskú na málo známu sociológiu davu.“ (Pozri Winclawski, W., 1991b, s. 224) Ďalší hlasista Vavro Šrobár zasa v svojom texte (Šrobár, V., 1898d, s. 193) cituje český preklad ďalšej Le Bonovej práce *Psychologické zákony vývoje národů* (Le Bon, G., 1898) a pracuje s jeho pojmom „rasová jednota“ (s. 194)

Na koncepciu, ktorá pracuje s dušou národa svojím spôsobom hlasisti reagovali i propagovaním „ľudových“ hodnôt roľníctva, v ktorých bola zakorenená duša národa. Hlasisti tak zároveň nadviazali i na koncepciu Ferdinanda Tönniesa *Gesellschaft und Gemeinschaft*, v ktorej sa preferujú pospolitostné väzby (*Gemeinschaft*). Problematické javy modernej spoločnosti sa tu pripisujú predovšetkým mestskému prostrediu. Tönniesova dichotómia hlasistom dodala sebavedomie stavať slovenskú identitu na vidieckom obyvateľstve, na komunite v protiklade k odcudzeným inštitúciám uhorského štátu a racionálnym väzbám, ktoré vytvárali. Tu ale hlasisti narážali na problém spoločenskej modernizácie, ktorá bola tiež ich základným cieľom. Rozpor medzi modernizáciou a uchovaním tradičných spoločenských väzieb obchádzali presvedčením, že tieto procesy nevyhnutne nestoja proti sebe²⁷.

Od psychologizujúcich koncepcií národa postupne Štefánek prešiel k takému chápaniu národa, pre ktoré bolo najvýznamnejším znakom spoločné povedomie jeho členov. Túto koncepciu nazývame voluntaristickou, voluntarizmom v tomto kontexte nazývame dôraz, ktorý Štefánek kládol na vôľu individua patriť k národu. Najprepracovanejšou mnohodomenzionálnou²⁸ a zároveň voluntaristickou definíciou národa je Štefánkova definícia z článku *Národnosť jako sociologický problém*. (Štefánek, A., 1913) V úvode článku Štefánek odmieta názor, že len reč je výlučným znakom národa. Prikláňa sa k prvotnosti národa pred štátom: „Národ je prirodzeným, nutným útvarom, kdežto štát ľubovlným ľudským dielom.“ (s. 2) Štefánek polemizuje s takým politickým vymedzením národa, ktoré v tomto období prevláda v maďarskej vede a školstve. Podľa tejto koncepcie je totiž národom súhrn všetkých právoplatných občanov Uhorska. Štefánek ďalej uvádza rozličné definície národa a priznáva, že sociológia nemá v otázke národa jednotnú terminológiu a len jednu záväznú definíciu. Podľa jeho názoru sa ale na vzniku a udržaní národa významne podieľa „spoločné povedomie“. Štefánek dokazuje, že ostatné znaky národa (reč, geografické ohraničenie, mravy, zvyky a piesne) nie sú nevyhnutnou podmienkou pre vznik alebo udržanie sa národa. Pre charakteristiku národa Štefánek preberá vymedzenie z knihy nemeckého sociológa F. Neumanna *Volk und Nation*: „Čo charakterizuje

národ najviac, to sú: historické tradície a diela spoločného kultúrneho, sociálneho, hospodárskeho, prípadne i politického života, ktoré sa dedia z pokolenia na pokolenie a ktoré sa prenášajú obyčajne z jednej doby do druhej v spoločnej kultúrnej reči.“ (s. 3) Z už uvedených definícií je jasné, že sa Štefánek prikláňa k voluntaristickej definícii národa.²⁹ Za najvýznamnejší znak národa považuje buď spoločné povedomie alebo spoločného ducha. Štefánkovo spoločné povedomie a spoločný duch sa tak stávajú základným princípom národného bytia. Práve v týchto pojmoch je obsiahnutý dôraz, ktorý kladie na vôľu jednotlivca zapojiť sa do národného celku. Vyústením voluntaristického nacionalizmu je pre Štefánka hlásanie československého národa. Tento československý národ netreba podľa Štefánka založiť, stačí ho len znovu vytvoriť, pretože v minulosti už existoval. Takto sa u Štefánka stáva vôľa k národnej jednote najvýznamnejším konštitutívnym znakom národa³⁰. Presvedčenie o dôležitosti vôle jednotlivcov patriť k národu hlasistov viedlo k politickému chápaniu národa. (Pozri Klobucký, R., 2001)

Medzietnické vzťahy

Hlasisti sa medzietnické vzťahy snažili riešiť predovšetkým v duchu Masarykovho humanizmu, (pozri Klobucký, R., 2001) ktorý bol v rozpore s Gumpłowiczovým krvavým „bojom rás“. Hlasisti, naopak, v národnostných konfliktoch presadzovali zmierlivosť a ideu humanity.

Hlasistická snaha o česko-slovenskú vzájomnosť bola projektom, ktorý mal zblížiť český a slovenský národ a ktorý svojimi presahmi ovplyvnil slovenskú spoločnosť azda najviac. Idea československej vzájomnosti bola chápaná ako predovšetkým kultúrne a ekonomické zblížovanie a nadväzovanie vzťahov medzi českým a slovenským národom. Hlasisti sa v období do roku 1918 nevyslovili za násilné splynutie českého a slovenského národa. V známej ankete časopisu Prúdy (anketa sa uskutočnila v roku 1914, ale jej výsledky mohli byť publikované až v roku 1918) sa všetky hlasistické osobnosti stavali za istú formu slovenskej autonómie, predovšetkým autonómie jazykovej. Idea kultúrneho zblížovania českého a slovenského národa, ktorá bola zo začiatku vnímaná predovšetkým ako obrana pred maďarizáciou, však postupne vyústila do myšlienky politického československého národa – teda spoločného československého celku³¹.

Le Bon sa okrem asi jeho najznámejšej teórie davu zaujímal v práci *Lois psychologiques de l'Évolution des Peuples* (1894) o „historické rasy“, ktoré boli národnými a etnickými skupinami s vlastnou kultúrou, s historicky vzniknutými inštitúciami a špecifickou mentalitou. Táto mentalita je určená pomerne malým počtom sentimentov, ktoré sú pre každý národ charakteristické, sú dedičné a sú stabilné. (Pozri Keller, J., 2004, s. 179) Keller ďalej cituje Le Bona: „Iba málo ovplyvnené inteligenciou, národy sú riadené predovšetkým charakterom svojej rasy, to znamená zdedeným agregátom sentimentov, potrieb, obyčajov, tradícií a aspirácií, ktoré predstavujú podstatný základ duše národov.“ (Le Bon, G., 1919, s. 2)

²⁷ „Štefánek chápal veľmi jasne zásadný význam otázky modernizácie a v istom zmysle možno povedať, že z nej spravil jednu z ústredných tém svojej sociológie. V súvislosti s hlasizmom postaći hádam konštatovať, že veril v možnosť zachovania pospolitostných štruktúr vo vyspelej, po mnohých stránkach modernizovanej roľníckej spoločnosti.“ (Štefánek, B., 1977, s. 33)

²⁸ Hlasisti sa v svojom chápaní národa postavili proti tým jeho dobovým definíciám, ktoré ho vymedzovali len jedným znakom (či už jazykom alebo spoločným pôvodom).

²⁹ Podobne voluntaristicky definuje národ i právnik Vladimír Krno (Krno, V., 1900) v článku *V reči žije národ*.

³⁰ Štefánkova voluntaristická koncepcia národa neskôr, po roku 1918 vyústila do aktívneho hlásania československého národa. Ako píše V. Bakoš (Bakoš, V., 1997): „S dôrazom na vôľovú stránku bolo späté Štefánkovo presvedčenie, že novotvorba „československého národa“ v spoločnom národe je závislá práve od vôle Čechov a Slovákov tvoriť spoločný národný celok.... K posilňovaniu tejto vôle, k upevňovaniu pocitu spolupatričnosti chcel Štefánek prispieť aj svojou rozsiahlou publikačnou činnosťou.“ (s. 88)

³¹ Anton Štefánek sa hlásil k idei politického československého národa, k idei spoločného československého politického celku už pred prvou svetovou vojnou. Branislav Štefánek (Štefánek, B., 1977) cituje jeho list Milanovi Gettingovi z 19. mája 1914:

S odstupom času sa nedá jednoznačne posúdiť, či hlasisti, ak hovoria o československom národe, myslia tým národ v zmysle etnografickom či politickom a teda či hovoria o politickom alebo i etnickom splynutí dvoch národov. Dá sa však i podľa hlasistického postoja k zachovaniu slovenského jazyka usudzovať, že hlasisti mali na mysli väčšmi politickú ako etnickú jednotu (ak uvažujeme iba o období do roku 1918 a neberieme do úvahy niektoré texty, ktoré neskôr, v medzivojnovom období publikovali najmä Anton Štefánek (napr. Štefánek, A., 1931) a Milan Hodža (napr. Hodža, M., 1920) a v ktorých sa prihlásili i k myšlienke etnickej jednoty českého a slovenského národa).

V hlasistickej koncepcii česko-slovenskej vzájomnosti sa významne odrážala ich sociologická koncepcia národa. Výsledkom bol ich politický nacionalizmus s dôrazom na vedomé konštruovanie národa. V tomto prípade to bola snaha zámerným konaním zblížiť dva národy – český a slovenský – do jedného celku.

Hlasistický vzťah k Maďarom bol charakterizovaný predovšetkým snahou o dôsledné vymedzenie sa a emancipáciu slovenského národa. Pri snahe o emancipáciu kládli hlasisti dôraz na mravné aspekty, ktoré pre nich boli významnou súčasťou národnej kultúry. Slovenský národ teda charakterizovali nielen jazykom či materiálnou kultúrou, ale i hodnotovými orientáciami, zvykmi a tradíciami. Dôraz na tieto aspekty národného života obsahoval ich program mravného preporodenia, ktorý bol zameraný proti mravnej maďarizácii. Táto koncepcia sa zrodila najmä pod vplyvom existujúcich spoločenských podmienok³². Mravnú maďarizáciu pokladali hlasisti za jeden z najväčších problémov slovenského národného života³³ a pripisovali ju predovšetkým slovenskej inteligencii v Martine združenej okolo S. H. Vajanského a Národných novín. Hlasisti ako predstavitelia nastupujúcej mestskej buržoázie sa snažili preferovať iné hodnoty ako konzervatívci v Martine. Nezriedka sa teda boj proti mravnej maďarizácii stával zároveň bojom proti hodnotám a spôsobu života martinskej inteligencie. (Pozri napr.: Šrobár, V., 1898b, Šrobár, V., 1898c, Blaho, P., 1898a, alebo Blaho, P., 1911)

„Slováci usilujú sa o svoje kultúrne, hospodárske a politické osamostatnenie, ale v zmysle československej dohody, t.j. usilujú sa spojiť územie koruny českej, Čiech, Moravy, Sliezska a Slovenska v jedno autonómne teleso.“ (s. 7)

³² I po rozpade feudálneho stavovského systému sa v Uhorsku v druhej polovici 19. storočia a na začiatku 20. storočia snažili vyššie postavení ľudia demonštrovať svoj spoločenský status prostredníctvom svojho správania (napr.: vzťahy v domácnosti, stolovanie, zdvorilosť, etiketa, oslovanie a tituly, kultúrny konzum, spoločenský rituál v každodennom živote, návštevy kúpeľov, cestovanie, okázala spotreba). Kultúrnym vzorom pre meštianstvo stále zostávala takmer výlučne maďarská veľkošľachta. Stredná šľachta a i chudobnejší zemaní sa snažili naďalej pestovať svoje elitné postavenie napodobňovaním spôsobu života veľkošľachty a plebejské novozobohatnuté meštianstvo sa snažilo prispôbovať svojim správaním starým elitám. Keďže nositeľom takýchto hodnôt a spôsobu života bola maďarská veľkošľachta, všetci úspešní i menej úspešní napodobňovatelia sa predovšetkým viacmenej dobrovoľne etnicky pomadařovali. Patrí k vyšším spoločenským kruhom znamenalo hovoriť po maďarsky a snažiť sa prispôbovať svoj život, hodnoty a morálku pravidlám maďarskej veľkošľachty. (Mannová, E., 2003)

³³ Už v úvodnom článku prvého čísla časopisu Hlas *Naše snahy* (Šrobár, V., 1898a), ktorý možno pokladať za akýsi základný program hlasizmu, sa kládie dôraz na boj proti mravnej maďarizácii, ktorú Šrobár prisudzuje slovenskej inteligencii.

Hlasistické uvažovanie o mravnej maďarizácii bolo nesporne inšpirované sociologickým dielom *Gabriela Tarde*³⁴. Tarde v svojej koncepcii preferoval najmä procesy napodobňovania a prispôsobovania sa. Sociológia bola pre neho „medzimozgovou psychológiou“, spoločenské javy mali teda v jeho koncepcii psychickú povahu. Spoločnosť je v jeho koncepcii prevažne konformná a šíri a imituje svoje výnimočné vzory, ktoré sú zdrojom inovácií. Hlasistická kritika preberania hodnôt a životného štýlu maďarskej vyššej spoločnosti slovenskými konzervatívami, ich nápodoba bola založená práve na týchto myšlienkach. Tardovu sociologickú koncepciu podrobne rozoberá Anton Štefánek (Štefánek, A., 1907a) a konštatuje, že príčiny maďarónstva sú „... v imitovaní pánov“. (s. 213) „Ľudskú imitačnú snahu“ nazýva Štefánek filoneizmom a práve jemu pripisuje príčiny slovenského odnárodňovania. Pochopenie a dôsledná analýza spoločenských a politických pomerov v Uhorsku viedli hlasistov k boju proti mravnej maďarizácii. Tu treba poznamenať, že rozšírenie boja proti maďarizácii i na túto oblasť naznačuje sociologické zameranie hlasistických osobností – neuspokojili sa totiž iba s tradičnými požiadavkami národných buditeľov 19. storočia, ktoré boli nasmerované najmä do jazykovej a kultúrnej oblasti, ale pridali i požiadavky hospodárske a mravné, pričom práve koncepcia mravnej maďarizácie nesie výrazné črty spoločenskovednej analýzy skutočnosti.

Dôraz na obranu pred mravnou maďarizáciou a zároveň útok na šľachtický a zemiansky spôsob života a skupinovú lojalitu týchto vrstiev sa tak stal útokom proti feudálnym stereotypom v správaní sa národnej inteligencie i ľudu a zároveň presadzoval nové demokratické hodnoty nastupujúcej buržoázie. Hlasisti sa zároveň touto svojou koncepciou prihlásili k demokratizácii intelektuálneho života – požadovali totiž, aby bola prekonaná priepasť medzi inteligenciou a ľuďom.

Cieľom hlasistického hospodárskeho antisemitizmu bolo oslabiť silu židovského kapitálu a vytvoriť tak lepšie podmienky pre slovenských podnikateľov. Hlasisti Židom na Slovensku vyčítali predovšetkým „maďarčenie sa“, teda to, že Židia si nielen priznávali maďarskú národnosť, ale sa Maďarmi i cítili³⁵.

³⁴ Jan Keller (Keller, J., 2004, s. 203) uvádza, že Gabriel Tarde sa po vydaní svojej knihy *Le Lois de l'imitation* (1890) stal v deväťdesiatych rokoch 19. storočia „zd'aleka najznámejším francúzskym sociológom“. Štefánek taktó interpretuje toto Tardovo dielo: „Rôzne zvyky, menovite módy, hry, spôsoby výchovy atď. sa zakladajú na snahe imitačnej. Všetko, čo vidíme, čo obdivujeme, čo máme, čo je sväté, všetky naše názory a životné pochopy sú viac-menej len imitované idey, novoty dákeho vyššieho, väčšieho človeka. Tarde hovorí, že ľudská spoločnosť je iba črieda oviec, v ktorej sa nachodí dačedy bláznivá ovca – genie – ktorá všetky ostatné silou svojho príkladu prinúti, aby ju nasledovali.“ (Štefánek, A., 1907a, s. 212)

³⁵ V roku 1868 totiž uhorský snem prijal národnostný zákon, ktorý uznával existenciu len jedného uhorského (maďarského) národa. V tejto situácii sa židovskí obyvatelia Uhorska, ktorí boli prinútení prihlásiť sa k nejakej národnosti, vo veľkej miere hlásili k maďarskej národnosti. Sklon k bezproblémovej nacionálnej asimilácii v tomto období sa u stredo- a juhovýchodných Židov dá vysvetliť jednak odlišnou úlohou náboženstva, ktoré v židovskej komunite suplovalo i nacionálny rozmer identity a komplexne ju integrovalo (najmä u Židov ortodoxného náboženského smeru), a tiež faktom, že „...o židovskom národe v modernom slova zmysle nie je možné hovoriť v podmienkach diaspory – až do sfornovania programu sionizmu, rátajúceho nielen s existenciou židovského národa, ale aj s existenciou, resp. obnovou židovského štátu, ako aj so zmernozovanou podobou hebrejského jazyka.“ (Kamenec, I., 2000, s. 313) Myšlienka sionizmu sa však medzi slovenskými Židmi začala výraznejšie šíriť až po vzniku Československa, po roku 1918.

Hlasistický hospodársky antisemitizmus obsahoval bojkot židovských podnikateľov a výrobcov na Slovensku a zakladanie slovenských hospodárskych a obchodných družstiev. Z hlasistov sa hospodársky zameranému antisemitizmu najviac venoval Fedor Houdek (pozri napr.: Houdek, F., 1899, Houdek, F., 1900a, Houdek, F., 1900b), ale napríklad i Anton Štefánek. (Štefánek, A., 1907-1908a)

Pri kritike hlasistického antisemitizmu treba poukázať na to, že jednostranným odsudzovaním židovstva pre jeho hospodárske úspechy sa hlasisti zameriavali len na javovú stránku vecí. Nepostihli totiž celú zložitú problematiku hospodárskeho zaostávania Slovenska a zamerali sa tak do značnej miery len na jeho dôsledok – úspechy židovských podnikateľov na Slovensku. Mnohodimenzionálny problém tak redukovali do najzjavnejšej a ideologicky ľahko zneužívateľnej roviny, kde hospodársky antisemitizmus veľmi ľahko prerastal do antisemitizmu nacionálneho či náboženského so všetkými predsudkami, excesmi a iracionálnymi krutosťami. Hlasistický pokus o oddeľovanie národného, náboženského a hospodárskeho antisemitizmu bol v reálnych spoločenských podmienkach Slovenska na prelome 19. a 20. storočia naivný a okrem nezamýšľaných dôsledkov v podobe vyvolávania nenávisťi voči Židom nemohol výraznejšie ovplyvniť hospodársku situáciu na podkapitalizovanom a štrukturálne zaostalom Slovensku.

Sociálna a etnická štruktúra Slovenska

Problémom slovenského národa v uhorskej spoločnosti bolo predovšetkým jeho marginálne postavenie v stratifikačnej štruktúre. Slovenský národ bol na prelome 19. a 20. storočia predovšetkým roľníckym ľudom. Inteligencia, vyššie, ale i stredné vrstvy boli zastúpené v minimálnej miere³⁶. Slovenská šľachta, ale do značnej miery všetky vyššie a stredné vrstvy boli pomaďarčené. V uhorskej šľachte sa pretli etnické (teda maďarské) a triedne charakteristiky spoločenskej skupiny. Šľachta sa zároveň hlásila k spoločnému etnicko-maďarskému pôvodu a zároveň bola tradičným vlastníkom výrobných prostriedkov. Šľachta a zemianstvo nielen symbolizovali Uhorsko ako štát, ale v ňom vďaka volebnému

Na inom mieste Ivan Kamenec (Kamenec, I., 1992) tvrdí: „Slovenskú národnosť si prihlásilo najviac (v r. 1880) iba 4% židovských obyvateľov Uhorska. Neskôr tento počet ešte poklesol.“ (s. 27) Samozrejme, že táto situácia zasahovala i do národnoobrodzovacích bojov slovenských buditeľov: „Zatiaľ čo nemaďarské národy boli vo svojich základných právach skutočne nemilosrdne potláčané....., židovská komunita, nepožadujúca vlastnú nacionálnu identitu (plne jej stačila identita konfesijná) sa mohla všestranne politicky, ekonomicky a kultúrne rozvíjať. Jedinou podmienkou bolo prihlásiť sa k maďarskej národnosti. Uvedený proces logicky viedol k novej kvalite slovensko-židovských vzťahov, k prehĺbeniu ich napätia. V tejto situácii sa v Uhorsku rodí moderná forma antisemitizmu, ktorý tu mal (najmä v nemaďarskom prostredí) tri zdroje: hospodársko-sociálny, nacionálny a náboženský.“ (s. 26)

³⁶ Ferdinand Peroutka v diele *Budování státu* napísal: „Slovenský národ, ktorý stratil inteligenciu, bohatých ľudí i úradníctvo, sa podobal telu bez hlavy. Prestal byť „zložitou rozvrstvenosťou“, ktorou podľa úsudku sociológov každý zdravý národ vraj je. Mal len nižšiu triedu, poľnohospodársku a remeselnícku, nad ktorou blikalo niekoľko osamotených svetiel. Strata vodcov má za následok tiež oslabenie národného citu. Bolo málo tých, ktorí vstúpili vlastenecké myšlienky. Napokon tiež zanedbaný stav ľudu bol prekážkou národného citu, ktorý nie je výronom úplne primitívneho stavu. Bez istého stupňa kultúry je národné vedomie slabé.“ (Peroutka, F., 1991, s. 134)

zákonu i vládli. Bola to práve šľachta a zemianstvo, ktoré boli nositeľmi národnej a štátnej idey v Uhorsku.

Hlasisti (najmä však A. Štefánek) o uhorskej šľachte uvažovali v sociologickej perspektíve a označili ich za triedu so svojou vlastnou kultúrou a vlastnými triednymi záujmami. Anton Štefánek v článku *Násilnícka politika a jej následky* (Štefánek, A., 1907b) cituje myšlienku historika a ekonóma Otta Bauera³⁷ o tom, že ideológia maďarskej šľachty je ešte aj dnes naplnená spomienkami na bezohľadný a ustavičný boj štátu so stavmi. (s. 558-559) Štefánek túto myšlienku rozvíja ďalej a konštatuje, že takýto boj založený na triednych záujmoch zapríčinil špecifickú triednu ideológiu (Klassenideologie). Na inom mieste Štefánek (Štefánek, A., rukopis) píše: „Šľachta, ktorá vládla neobmedzene celé stáročia nad Slovenskom, bola voskrz stavovsky a familiárne pospájaná s maďarskou šľachtou... Werböciho natio hungarica reprezentovala triednu pospolitosť všetkého zemianstva po stránke hmotnej, politickej i duchovnej.“

Hlasistická snaha odolať mravnej maďarizácii bola orientovaná predovšetkým proti hodnotám uhorskej šľachty a zemianstva, ktorá mala zároveň svoju etnicko-maďarskú identitu. Boj proti týmto vrstvám a proti mravnej maďarizácii bol tak zároveň i bojom za demokratizáciu politického života v Uhorsku. Hlasisti identifikovali maďarskú politiku založenú na obrane triednych záujmov šľachty a zemianstva. Treba poznamenať, že Anton Štefánek dával pojmu „mravná maďarizácia“ okrem mravného i výrazný sociologický obsah. Ako píše Branislav Štefánek (Štefánek, B., 1977, s. 29): „Nešlo tu už iba o zovňajšie napodobňovanie životného štýlu maďarskej „panskej vrstvy“ národne prebudenými vzdelancami, ale aj – a predovšetkým – o ich skupinovú lojalitu“³⁸. V tejto situácii teda etnické a statusové charakteristiky v Uhorsku spolupôsobili a prispievali nielen k postupujúcej maďarizácii, ktorá bola pre jednotlivca svojim spôsobom cestou k statusovému postupu, ale i k udržiavaniu etnicky slovenských elementov v najnižších statusových pozíciách. Skupinová lojalita „panskej vrstvy“ pôsobila proti väčšej statusovej mobilite predovšetkým Slovákov.

Z toho vyplýval i dôraz, ktorý kládli hlasisti na slovenský roľnícky ľud. Práve ten pre nich bol nielen nositeľom nenarušenej národnej kultúry, ale najmä bol voči vládnucej maďarskej „panskej vrstve“ v triednom konflikte. Na tomto konflikte sa na rozdiel od Vajanského konzervatívov, ktorí sa spoliehali na slovenskú šľachtu (ktorá však bola odnárodnená), má stavať národnoemancipačný boj. Pre hlasistov (a najmä Štefánka) bol pri utváraní národa dôležitý najmä pocit spoločného

³⁷ Nicholas Stargardt (Stargardt, N., 1995) o Bauerovi píše, že si bol vedomý: „...roly, ktorú by mohol mať ekonomický záujem a triedna formácia vo vývoji národov.“ (s. 176)

³⁸ B. Štefánek pokračuje: „Stavovský odstup od sedliackeho ľudu, ktorý sa ozýval vo výroku Svetozára Hurbana Vajanského „My nie sme politickou stránkou, my sme národom pars pro toto...“, prezrádal, podľa jeho názoru, konflikt skupinových lojalít v duši slovenského národa.“

povedomia, pocit spolupatričnosti, ktorý sa dal identifikovať práve medzi roľníckym ľudom. Naopak, ako píše Branislav Štefánek (Štefánek, B., 1977, s. 34-35), podľa hlasistov „...vrstva šľachticov a vrstva židovských obchodníkov a živnostníkov neboli viazané pocitom spolupatričnosti s vonkovským ľudom. Zo sociologického hľadiska tvorili súčasť štátneho uhorského národa.“

Hlasisti sa okrem sledovania stratifikácie uhorskej spoločnosti zaujímali i o stratifikačnú štruktúru slovenského národa. Zdôrazňovali význam stredných tried pre ďalší rozvoj slovenskej spoločnosti. Posilneniu stredných tried venovali i nemálo úsilia v svojej osvetovej a propagátorskej práci³⁹. Hlasisti si uvedomovali, že pre ich liberálno-demokratický politický program je mimoriadne dôležitá práve stredná trieda⁴⁰. Hlasisti sa teda o vznik silnejšej strednej triedy usilovali najmä svojou osvetovou činnosťou, v praxi najčastejšie propagovaním vzdelávania, ale i zakladaním rozličných hospodárskych družstiev.

Hlasisti sa k riešeniu sociálnej otázky stavali prevažne veľmi zmierlivo a nerevolučne. Na málo industrializovanom a prevažne agrárnom Slovensku nevideli priveľké rozpory medzi kapitálom a proletariátom. Namiesto antagonizmu medzi kapitálom a proletariátom sa skôr snažili presadiť ideu harmonickej sociálnej národnej jednoty, ktorá mala byť na Slovensku ľahko dosiahnuteľná kvôli neprítomnosti národného veľkokapitálu⁴¹. V prípade sociálnej štruktúry Slovenska a jeho stratifikácie sa nezameriavali tak ako pri národe na bližšie charakterizovanie jednotlivých vrstiev, prípadne na ich spoločné povedomie a psychologické rozdiely. Slovenský národ videli zo stratifikačného hľadiska bezkonfliktne, ako organický celok.

Národohospodárstvo a agrarizmus ako súčasť národnoemancipačného programu

Koncom 19. storočia sa v strednej Európe a najmä v Nemecku začali šíriť myšlienky hospodárskeho nacionalizmu a protekcionizmu. Hospodársky liberaliz-

³⁹ Podobne sa vyjadruje i Vladimír Bakoš (Bakoš, V., 1995), ktorý i v samotnom programe hlasistov a ich konfrontácii s konzervatívnymi národníkmi vidí „...prejav hlbších procesov modernizácie a diferenciacie, ktoré sa rozbiehali vnútri slovenskej society. Išlo tak o stret dvoch koncepcií národnopolitického pohybu, ale aj o konfrontáciu rozličných sociálno-ekonomicky zakotvených pohybov. Išlo o prejav reálnej potreby sfornovania hospodársky zdatnej, spoločensky priebornej a aktívnej strednej (resp. nižšej strednej) vrstvy, ktorá by si osvojila a presadzovala liberálno-demokratický a sociálny politický program.“ (s. 112)

⁴⁰ Už v druhom ročníku Hlasu pri podrobnej analýze hospodárskych pomerov Uhorska Igor Hrušovský (Hrušovský, I., 1899) konštatoval, že výrazným problémom Slovenska je nedostatok „malopriemyselnickej triedy“ (s. 162) a požadoval vytvorenie „mocnej strednej triedy“ (s. 274), ktorá by sa mohla vytvoriť preferovaním odborného a všeobecného vzdelania. Podobne sa vyjadril i Fedor Houdek (Houdek, F., 1900a) a Milan Hodža (Hodža, M., 1904b).

⁴¹ Anton Štefánek (Štefánek, A., 1907d) i Milan Hodža (Hodža, M., 1907) pri analýze sociálnej stratifikácie slovenského národa konštatovali, že pre neprítomnosť slovenského veľkokapitálu na Slovensku nie sú triedne rozpory.

mus sa v tomto priestore nikdy nerozšíril až v takom rozsahu ako v západnej Európe⁴².

Ako sme už v úvodnej kapitole tohto textu naznačili, na hlasistov vplývala i situácia v nemeckej vede, kde bola sociológia veľmi často spájaná s národohospodárstvom či ekonómiou. Hlasistická zaujatosť hospodárskymi otázkami bola nesporne ovplyvnená i ich ideovým vzorom T. G. Masarykom, ktorý tiež upozorňoval na význam hospodárstva v súvislosti s emancipáciou slovenského národa. (Bližšie pozri Klobucký, R., 2001)

Výrazne národný a tiež sociologický rozmer do ekonomie teda vnášali i hlasisti. Pre ekonomiu takmer výhradne používali označenie „národohospodárstvo“ a pri jeho skúmaní kládli dôraz na rôzne spoločenské faktory, ktoré ho ovplyvňujú. Už v prvom ročníku Hlasu Fedor Houdek podrobne predstavil národohospodársku vedu a pokladal ju za súčasť sociológie. (Houdek, F., 1898) V svojom vymedzení národohospodárstva kládol dôraz na skúmanie etických, politických a právnych podmienok, ktoré podľa neho najviac ovplyvňujú ekonomický rozvoj.

Podobne „sociologicky“ predstavil národohospodárstvo ako vedu i J. Hla (Hla, J., 1910), ktorý akcentoval rozvoj hospodárstva ako súčasť „národnostného snaženia“ (s. 230), silné hospodárstvo malo zaručiť národnú samostatnosť. Pretože slovenský národ nemôže regulovať svoje hospodárstvo pomocou štátnej politiky, treba sa ho pokúsiť regulovať pomocou „činiteľov mravných“. Tieto mravné činitele sú tu chápané ako určité kultúrne vzorce správania sa, ktoré by zaručovali podporu slovenskému hospodárstvu. Znamenalo to teda predovšetkým podporu domácim výrobcam kúpou ich výrobkov, propagovanie družstevníctva, zakladanie peňažných ústavov a emancipovanie sa spod vplyvov cudzieho kapitálu.

Záujem hlasistov o hospodárstvo sa koncentroval predovšetkým na dva okruhy problémov: na hospodársku osvetu,⁴³ ktorá mala pomôcť rozvinúť slovenské hospodárstvo a na sledovanie štatistik⁴⁴.

⁴² Roman Holec upozornil, že spätne sa hospodárska politika Uhorska označovala ako „skleniková“ – teda štát tu zohrával významnú úlohu pri ovplyvňovaní hospodárstva. „Rozsahom jednotlivých aktivít štátu patrilo Uhorsku popredné miesto vo vtedajšej Európe a ekonomický nacionalizmus vo svojich najrôznejších podobách práve tu nadobúdval priam ukázkovo školský charakter.“ (Holec, R., 2003, s. 223)

Príkladom uhorského hospodárskeho nacionalizmu môže byť i tzv. tulipánové hnutie, ktoré sa rozšírilo v roku 1906 a bolo zamerané na bojkot rakúskeho tovaru. Koniec tohto populárneho a masového hnutia však bol škandálny – ukázalo sa, že vlastenecké tulipánové odznaky sa vyrábali v Predlitavsku.

⁴³ Fedor Houdek (Houdek, F., 1900a) tvrdil, že príčinou zlého hospodárskeho postavenia Slovenska je najmä nedostatok obchodne a priemyselne zameranej mládeže. Sťažoval sa na pretrvávajúcu vysokú prestíž úradníckeho zamestnania v radoch slovenského meštianstva a videl v tom jednu z príčin odnárodňovania slovenskej mládeže. Miesto toho navrhol, aby sa mládež zamerala viac na remeslá a obchod a navrhol tiež vytváranie slovenských spolkov v priemysle, obchode a finančníctve. Podrobnejšie svoju myšlienku o spolkoch rozviedol v článku *Organisácia*. (Houdek, F., 1900b) Okrem podrobných rád ako a v akých oblastiach treba zakladať spolky, sa tu vyjadril i k známej slovenskej praxi, keď sa vďaka uhorskému dedičskému zákonu delili pozemky v rodine na veľmi malé plochy. Houdek k tomu podotkol: „Treba neustále hlásať slovom i písmom, aby ľud nekúskoval i tak nevelké zemičky svoje, podľa možnosti nech širšia rodina pracuje na spoločný účet, nech len jeden syn

Snahou hlasistov bolo nielen vytvorenie národného slovenského priemyslu, ale i vytvorenie „mocnej strednej triedy“, ktorú chápali ako nositeľa svojich liberálnodemokratických myšlienok. Metódu pre toto rozšírenie priemyslu prebrali od Masaryka a bola ňou idea „drobnej práce“, v praxi najčastejšie uplatňovaná ako osveta. Silné národné hospodárstvo bolo podmienkou pre presadzovanie národných požiadaviek v rámci Uhorska. Práve v tomto období a najmä vďaka hlasistom sa slovenské národné hnutie ideovo rozšírilo i o ekonomické záujmy, ktoré sa odvtedy stali jeho integrálnou súčasťou. V praktickej oblasti sa hlasisti pri presadzovaní hospodárskeho nacionalizmu najviac angažovali v zakladaní družstiev.

Osobitnú pozornosť hlasisti venovali, a to nielen v súvislosti s národným hospodárstvom, problematike dediny – čo je pochopiteľné, treba si totiž uvedomiť, že na Slovensku žila v tomto období veľká väčšina obyvateľstva v agrárnom prostredí. (Pozri napr.: Mannová, E., 1997) Branislav Štefánek (Štefánek, B., 1977, s. 32) upozornil na to, že hlasisti svojou praktickou činnosťou na slovenskom vidieku v podstate aplikovali svoje sociologické poznanie. Hlasisti sa snažili vychovať novú slovenskú inteligenciu, ktorá by vyšla z roľníckeho ľudu. Takáto inteligencia by na rozdiel od slovenskej šľachty a zemianstva, o ktoré sa chcel opierať Vajanský, nebola triedne lojálna s uhorskou šľachtou. Hlasisti sa tiež v súlade so svojou koncepciou hospodárskeho antisemitizmu snažili o vytvorenie slovenskej obchodníckej vrstvy, ktorá sa mala stať konkurenciou pomaďarčeným židovským obchodníkom. Navyše Anton Štefánek podľa koncepcie Ferdinanda Tönniesa usudzoval, že vidiecke obyvateľstvo je schopné so svojimi pospolitostnými štruktúrami na jednej strane generovať a na druhej strane i absorbovať do harmonického celku i neroľnícku vrstvu ako remeselníkov, roľníkov či inteligenciu⁴⁵. Tieto rozdielne vrstvy sa spájajú na „vonkove“ v procesoch syngenézy do „...jednej rodiny.“ (Štefánek, A., 1944, s. 62)⁴⁶

ostáva pri roľníctve, ostatní majú sa venovať remeslu a obchodu.“ (s. 231) Pre povznesenie slovenského obchodu a priemyslu navrhol zakladanie odborných škôl a vzdelávacích spolkov. Podobne videl hospodárske problémy Slovenska i M. Hodža (Hodža, M., 1904b), ktorý tiež vyzýval na zakladanie hospodárskych spolkov a výchovu obchodníckeho dorastu.

⁴⁴ V druhom ročníku Hlasu predložil Igor Hrušovský podrobnú štatistiku hospodárskych pomerov na Slovensku (Hrušovský, I., 1899). Hrušovský kritizoval najmä nedostatočný počet a silu „malopriemyselnickej triedy“. (s. 162) Podobne sa vyslovil o niekoľko strán ďalej, kde sa stotožnil s výrokom: „U nás nebude lepšie, dokiaľ sa v spoločnosti našej nevyvinie mocná stredná trieda a to je možné iba na základoch demokracie a slobody.“ (s. 274) Ďalším, predovšetkým na prezentovanie podrobných štatistik zameraných a pomerne rozsiahlym článkom Igora Hrušovského je *Priemysel u nás predtým a dnes*, ktorý vychádzal na stránkach Štefánkovho Slovenského Obzoru. (Hrušovský, I., 1907)

⁴⁵ Branislav Štefánek (Štefánek, B., 1977, s. 32-33) v tejto súvislosti upozorňuje, že snaha o relatívnu autonómnosť vidieckeho obyvateľstva, ktoré sa malo podľa hlasistického agraristického programu organizovať do nezávislých spoločenských štruktúr, bola minimálne u Antona Štefánka založená na sociologickej koncepcii Ferdinanda Tönniesa. Štefánek sa spoliehal na „...vitalitu existujúcich spoločenských štruktúr slovenskej dediny, ktoré boli schopné, podľa jeho názoru, integrovať v prirodzený sociálny celok veľmi rozdielne vrstvy“. (s. 32)

⁴⁶ Podobne sa vyjadril i Milan Hodža, ktorý videl v agrarizme nový typ spoločenského zriadenia, preklenutie rozporu medzi komunizmom a kapitalizmom. Neguje sa tu rozpor medzi zamestnancom a zamestnávateľom, pretože „...je tu ešte jedna zložka,

Traja hlasisti – Vavro Šrobár, Milan Hodža a Pavel Blaho boli najvýznamnejšími predstaviteľmi raného agrarizmu na začiatku 20. storočia na Slovensku. Hlasisti sa snažili osvetou a zakladaním družstiev⁴⁷ pozdvihnúť kultúrnu a životnú úroveň slovenského vidieka. Uvedomovali si totiž, že vidiek je v podmienkach prevažne agrárneho Slovenska pre ich program národného obrodovania mimoriadne dôležitý. Hlasistický agrarizmus sa prirodzene spájal s myšlienkami demokratizmu uplatňovanému v spoločenskom živote. V rámci agrarizmu bola tiež prirodzene nastoľovaná požiadavka všeobecného volebného práva. Agrarizmu tiež konvenovala myšlienka „mravného preporodenia“ v zmysle preferovania tradičných hodnôt vidieckeho ľudu. Ďalším znakom hlasistického agrarizmu bol dôraz kladený na drobnú prácu – v praxi naplňovaný predovšetkým zakladaním družstiev. S agrarizmom sa tiež spája zdôrazňovanie významu hospodárstva a zdôrazňovanie nevyhnutnosti dosiahnutia pokroku v tejto oblasti.

Záver

Hlasistický program modernizácie Slovenska v sebe zahŕňal mnohé sociologické myšlienky a koncepty. Vystúpenie hlasistov bolo preto pre začiatky sociologického myslenia kľúčové. Hlasisti ako prví na Slovensku propagovali sociológiu ako modernú empirickú vedu o spoločnosti, študovali diela a koncepcie významných sociologických osobností a v svojom programe sa s nimi snažili tvorivo pracovať.

Z tohto hľadiska sa zdá byť hlasistický prínos k inštitucionalizácii sociológie na Slovensku dodnes nedocenený a to možno i kvôli tomu, že hlasistické sociologizovanie bolo nesystematické a príležitostné. Sociológia bola pre hlasistov iba nástrojom na poznanie a pretvorenie spoločnosti a jej rozvoj nebol pre nich prioritným cieľom. Propagácia sociológie ako modernej vedy o spoločnosti tak vlastne bola vedľajším produktom hlasistického modernizačného projektu slovenskej spoločnosti. Hlasisti však vytvárali dôležité predpoklady pre vznik sociológie na Slovensku a ich pohľad na spoločnosť znamenal veľmi dôležitý gnozeologický obrat v dejinách slovenského spoločenskovedného myslenia. Spoločnosť sa pre hlasistov a ich sociologický prístup stala empiricky skúmateľnou a najmä ovplyvniteľnou entitou s vlastnými zákonitostami vývoja. Hlasistické sociologizovanie bolo eklektické a dajú sa v ňom odhaliť vplyvy rozličných dobových sociologických mysliteľov. So sociológiou hlasistov

v ktorej sa v jednej osobe zjednocuje zamestnávateľ so zamestnancom.... poľnohospodár.... prichádza ako nový typ výrobného spoločnosti“. (Hodža, M., 1931, s. 102) Spoločnosť postavená na báze agrarizmu (ktorého zásadnou súčasťou bola po roku 1918 i pozemková reforma), tak mala prekonať sociálnu polarizáciu v spoločnosti, agrarizmus sa mal stať „sociálnym stabilizátorom a zároveň jednotiacou silou spoločnosti“. (Fabricius, M., 2000, s. 171)

⁴⁷ Elena Mannová dokonca píše: „Maloroľnícke družstvá spojené ideami ekonomického nacionalizmu a ekonomicky motivovaného antisemitizmu (namierené proti židovským krčmárom a úžerníkom) začali formovať pred prvou svetovou vojnou základňu masového národného hnutia Slovákov.“ (Mannová, E., 2003, s. 217)

zoznámil český filozof a sociológ Tomáš Garrigue Masaryk a i preto sú jeho vplyvy na hlasistické sociologické myslenie najzreteľnejšie. Pre hlasistov bola sociológia predovšetkým vedou o sociologických skupinách podobne ako pre rakúskeho sociológa Ludwiga Gumplowicza. Pri hlasistickom uvažovaní o národe ich texty odrážajú vplyv nielen Gumplowicza, ale i Gustava Le Bona či Wilhelma Wundta. Koncepty mravnej maďarizácie a mravnej obrody boli zasa ovplyvnené dobovým príklonom sociológie k psychológii. Hlasistický dôraz na skúmanie a rozvoj hospodárstva bol zasa ovplyvnený nemeckou sociológiou, kde mali k sebe v tomto období sociológia a ekonómia veľmi blízko.

Hlavným hlasistickým intelektuálnym problémom bola národná otázka – teda široká problematika národnoemancipačného procesu slovenského národa. Hlasisti chceli tento proces ovplyvňovať i pomocou sociológie, ktorá sa mala stať významným nástrojom usmerňujúcim národné hnutie.

V neposlednom rade treba upozorniť i na presahy hlasistických sociologických koncepcií do neskoršieho medzivojnového obdobia. Treba tu spomenúť Štefánkovu koncepciu česko-slovenskej syngenézy či hlasistický demokratizmus a agrarizmus s preferovaním pospolitostných väzieb a hodnôt vidieckeho ľudu. Tieto sociológiou ovplyvnené koncepcie mali na slovenskú spoločnosť významný vplyv a zaslúžia si nesporne ďalšie analýzy a hodnotenia.

Robert Klobucký je odborným pracovníkom Sociologického ústavu SAV. Je výkonným redaktorom časopisu *Sociológia*. Venuje sa problematike histórie slovenskej sociológie, sociológii mládeže a sociológii poznania.

LITERATÚRA

- BAKOŠ, V., 1995: Kapitoly z dejín slovenského myslenia. SAV, Bratislava.
BAKOŠ, V., 1997: Štefánkov koncept česko-slovenskej „syngenézy“. In: O kontinuitu a modernu. (Predpoklady, možnosti a realita rozvoja sociológie na Slovensku). SÚ SAV, Bratislava.
BLAHO, P., 1898a: Mládež a drobná práca. Hlas, I, č.11.
BLAHO, P., 1911: Práca medzi ľuďmi. Slovenský denník, II, č. 242.
BRIX, E., (Hg.), 1986: Ludwig Gumplowicz oder Die Gesellschaft als Natur. Hermann Böhlau Nachf., Wien – Köln – Graz.
BURROW, J. W., 2000: Krize rozumu. Evropské myšlení 1848 – 1914. CDK, Praha.
CUIN, CH. H. – GRESLE, F., 2004: Dějiny sociologie. SLON, Praha.
ELLWOOD, CH. A., 1907: Sociology: Its Problems and Its Relations. In: The American Journal of Sociology, Vol. 13, No. 3.
FABRICIUS, M., 2000: Postavenie Slovenska v hospodárstve predmníchovského Československa. In: Pekník, M. a kol.: Pohľady na slovenskú politiku. Bratislava: Politologický kabinet SAV.

- GUMPLOWICZ, L., 1905: An Austrian Appreciation of Lester F. Ward. In: The American Journal of Sociology, Vol. 10, No. 5.
HIRNER, A., 1970: Československá sociológia do roku 1948. SAV, Bratislava.
HLA, J., 1910: Národnosť v národnom hospodárstve. Prúdy, I, č. 9-10.
HRUŠOVSKÝ, I., 1899: Úryvky z národohospodárskych pomerov na Slovensku. Hlas, II, č. 5-10.
HRUŠOVSKÝ, I., 1907: Priemysel u nás predtým a dnes. Slovenský obzor, I, č. 2-12.
HODŽA, M., 1904a: Realism u nás. Hlas, VI, č. 6-11.
HODŽA, M., 1904b: Aktívna politika. Hlas, VI, č. 2.
HODŽA, M., 1907: Cesty slovenskej demokracie. Slovenský obzor, I, č. 2.
HODŽA, M., 1920: Československý rozkol. Martin.
HODŽA, M., 1931: Články, reči, štúdie. IV. Zväzok, Praha.
HOLEC, R., 2003: Slovensko v ekonomike Uhorska. In: Mannová, E. (ed.): Krátke dejiny Slovenska. Academic Electronic Press, Bratislava.
HOUDEK, F., (F. H.), 1898: Obzor národohospodársky. Význam, obor a dejiny národného hospodárstva. Hlas, I, č. 2.
HOUDEK, F., 1899: Význam potravných spolkov. Hlas II, č. 9.
HOUDEK, F., 1900a: Naším obchodníkom! Hlas III, č. 1.
HOUDEK, F., 1900b: Organizácia. Hlas III, č. 7-8.
HROCH, M., 1999: V národním zájmu. Lidové noviny, Praha.
KAMENEC, I., 1992: Historická retrospektíva formovania židovskej národnosti v moderných slovenských dejinách. Sociológia, 24, č. 1-2.
KAMENEC, I., 2000: Problémy asimilácie židovského obyvateľstva na Slovensku. In: Hľadanie a blúdenie v dejinách. Kalligram, Bratislava.
KELLER, J., 2004: Dějiny klasické sociologie. Slon, Praha.
KLOBUCKÝ, R., 2001: Vplyv T. G. Masaryka na konštituovanie slovenskej sociológie. In: Sociológia, roč. 33, č. 2.
KLOBUCKÝ, R., 2005: Metodologické problémy skúmania histórie slovenskej sociológie. In: Sociológia, roč. 37, č. 2.
KOPČOK, A., 2001: Slovenské filozofické myslenie na prelome storočí z hľadiska modernizácie. In: Filozofia, roč. 56, č. 3.
KRNO, V., (Dr. V. K.) 1900: „V reči žije národ“. Hlas, III, č. 2-3.
LE BON, G., 1898: Psychologické zákony vývoje národů. Josef Pelc, Praha.
LE BON, G., 1919: Lois psychologiques de l'Évolution des Peuples. Félix Alcan, Paris.
MANNOVÁ, E., 1997: Meštianstvo na Slovensku v 19. a 20. storočí ako predmet historického výskumu. In: Historický časopis, roč. 45, č. 1.
MANNOVÁ, E., 2003: Spoločnosť na Slovensku. Transformácia stavovských štruktúr na občianske. In: Ed.: Mannová, E.: Krátke dejiny Slovenska. Academic Electronic Press, Bratislava.
MUSIL, J., 1993: Masarykova sociologická koncepcie: co je z ní stále živé. In: Masarykův sborník VIII. Ústav T. G. Masaryka, Praha.

- MUSIL, R., 1980: Muž bez vlastností. Odeon, Praha.
- PEROUTKA, F., 1991: Budování státu I. Lidové noviny, Praha.
- PETRUSEK, M., 1993: Masarykova sociologie z pohledu dneška. In: Masarykova praktická filozofie. Praha, Masarykova společnost.
- PETRUSEK, M., 1994: Diferenciace sociologie. In: Petrusek, M., Miltová, A., Vodáková, A. (eds.), 1994: Sociologické školy, směry, paradigmata. Slon, Praha.
- ROSENMAYR, L., 1969: Soziologie heute und morgen. In: Rosenmayr, L., Höllinger, S.: Soziologie Forschung in Österreich. Verlag Hermann Böhlaus Nachf., Wien – Köln – Graz.
- STARGARDT, N., 1995: Původy konstruktivistické teorie národa. In: Sociologický časopis, roč. 31, č. 2)
- SZACKI, J., 1986: Koncepcje narodu w socjologii i historii: podobieństwa i różnice. In: Przegląd Powszechny, nr. 5.
- ŠROBÁR, V., 1898a: Naše snahy. Hlas, I, č.1, s.1-2.
- ŠROBÁR, V., 1898b: Obrana a odpoveď. Hlas, I, č.2.
- ŠROBÁR, V., 1898c: Maďarisácia. Hlas, I, č. 3.
- ŠROBÁR, V., 1898d: O národnom úspechu a jeho podmienkach. Hlas, I, č. 7.
- ŠTEFÁNEK, A., rukopis: Ideové predpoklady hlasistického hnutia. Literárny archív Matice slovenskej, Martin 42 XIV 102.
- ŠTEFÁNEK, A., 1903: Novoveká filozofia a Slováci. Hlas V, č. 5-12.
- ŠTEFÁNEK, A., 1907a: Kolektívna psychológia v službe národa. Slovenský obzor, I, č. 3-6.
- ŠTEFÁNEK, A., 1907b: Násilnícka politika a jej následky. Slovenský obzor, I, č. 9-12.
- ŠTEFÁNEK, A., 1907c (Levářsky): Sociálna a národná pädagogia. Slovenský obzor, I, č. 2.
- ŠTEFÁNEK, A., 1907d (?): Naše snahy. Slovenský obzor, I, č. 1.
- ŠTEFÁNEK, A., 1907-1908a (Levářsky): Židovská otázka v Uhorsku. Slovenský obzor, I-II, č. 9-12, č. 1-2.
- ŠTEFÁNEK, A., 1913: Národnost' jako sociologický problém. Slovenský denník, IV, č.118-120.
- ŠTEFÁNEK, A., 1931: Príspevok ku československému bilinguizmu. In: Sociologická revue II.
- ŠTEFÁNEK, A., 1944: Základy sociografie Slovenska. Slovenská vlastiveda III. Bratislava.
- ŠTEFÁNEK, A., 1994: Čo je spoločnosť. In: Sociológia, roč. 26, č. 1-2.
- ŠTEFÁNEK, A., 1995: Integrovaný nacionalizmus. In: Sociológia, roč. 27, č. 3.
- ŠTEFÁNEK, B., 1977: Anton Štefánek 1877-1977. Lud a národ očami sociológa. Poľana AG, Aschheim.
- WALLERSTEIN, I., 1984: The Development of the Concept of Development. In: Sociological Theory, Vol. 2.
- WINCŁAWSKI, W., 1991a: Lud naród socjologia (Studium o genezie socjologii slowackej). Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.
- WINCŁAWSKI, W., 1991b: A. Štefánek – cesta k národu a sociológii. In: Sociológia, roč. 23, č. 3.